

A romanista Herman József ¹

Giampaolo Salvi

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Romanisztikai Intézet

The article provides an overview of the aspects of József Herman's scientific activity that constitute his most original contributions to Romance studies. In addition to reporting on some of his important results, it mainly presents the theoretical and methodological framework of his research: the methods used in the interpretation of texts from the transition period, his views on the causes and mechanisms of language change, and his theory on the development ("birth") of the Romance languages.

Keywords: development of the Romance languages, information theory, Late and Vulgar Latin, social factors in language change, theory of language change

Kulcsszavak: a nyelvváltozás társadalmi tényezői, az újlatin nyelvek kialakulása, információelmélet, kései és vulgáris latin, nyelvváltozás-elmélet

1. Bevezető

Ha valaki azon tűnődne, hogy Herman József tudományos munkásságában hogyan lehet szétválasztani az újlatin nyelvekkel és a latinnal foglalkozó tanulmányokat,² ebben útmutatóként szolgálhat Hermannak a következő, céljairól megfogalmazott vallomása:

„Meg akartam érteni [...] a latin–újlatin átalakulás menetét, mechanizmusát, meghatározó tényezőit, latin és régi román adatanyag analízisének keresztül. S ezeknek a vizsgálatoknak eredményeként, vagy inkább velejárójaként, világosságot kerestem a nyelvi struktúrák történeti mozgásának, változásainak mikéntjére és – *horribile dictu* – miértjére terén” (Herman 2001a).³

¹ Köszönöm Lax Évának és a két anonim lektornak a szövegemre vonatkozó sok értékes javaslatát. Az idegen nyelvű idézeteket magam fordítottam.

² Herman publikációihoz ld. Herman (2006: 243–253).

³ Egy 1977-ben készült videófelvétel lejegyzéséről van szó.

Ennek fényében nincs is szükségünk ilyen szétválasztásra: a latin nyelv Herman munkásságában nemcsak az újlatin nyelvek megelőző állapota, hanem nélkülözhetetlen forrás, melynek segítségével nyomon követhetjük azt az átalakulást, amely az újlatin nyelvek „születéséhez” vezetett.

Nyelvtörténeti kutatásainak újdonsága éppen abban áll, hogy mindig egységesnek tekintette azt a folyamatot, amely a kései latintól az átmeneti korszakon keresztül az újlatin nyelvekig vezet, egyszerre szakítva a klasszika-filológia hagyományával, amely a kései latin fejlődését csupán a latin nyelv történetének egy érdekes, bár néha szokatlan függelékének tekintette, és a romanisztikáéval, amely a kései latinban kizárólag az újlatin fejlődés felé mutató, ám reménytelenül szórványos nyomokat kereste. Az általa képviselt új szemlélet az ún. vulgáris latin forrásainak felhasználásán túl az átmeneti korszak írott (meroving, longobárd, vizigót) forrásainak az átértékelését, ill. az ezekre a szövegekre alkalmazandó új vizsgálati módszerek kidolgozását is jelenti.

Ebben a kutatási irányzatban Herman nem volt egyedül, és nem is volt az első: maga is mindig nagy elismeréssel hivatkozott az „északi” iskola nagymestereire, mindenekelőtt Einar Löfstedtre, Dag Norbergre (főleg a korai munkáira) és Veikko Väänänenre, akik hasonló kutatásokat végeztek. De kétségkívül Herman volt az, aki a legtöbbet tett azért, hogy olyan nemzetközi kutatási hálózat jöjjön létre, amely egyesíteni és támogatni tudja a kései és a vulgáris latint tanulmányozó szakemberek erőfeszítéseit. Ezt különösen két, máig is működő kongresszussorozattal megszervezésével, ill. megalapításával valósította meg: az 1981 óta két évente sorra kerülő „Latin nyelvészeti kongresszus”-éval, amelynek 1991-es találkozóját Budapesten tartották meg, de főleg az először három-, majd két évente megrendezésre kerülő „Vulgáris és kései latin kongresszus”-éval, amely 1985-ben Pécsen indult útjára.

A következőkben, miután tisztázom a latin források nélkülözhetetlen szerepét az újlatin nyelvek kialakulásának tanulmányozásában (2.), áttekintem Herman József kutatási módszerét és okfejtési elveit (3.), a nyelvváltozás okairól és mechanizmusairól vallott nézeteit (4.) és az újlatin nyelvek kialakulásáról, „születéséről” kidolgozott elméletét (5.). Nem fogok viszont kitérni a latin feliratok nyelvéről szóló munkáira, amelyek szintén idetartoznak, de egy másik tanulmány tárgyát képezik (ld. Adamik Béla cikkét ebben a kötetben).

2. A kései és vulgáris latin források fontossága

Az újlatin nyelvek kialakulását kutató nyelvészek korán felismerték a kései és vulgáris latin források fontosságát, de

„hamarosan kiderült, hogy még a »legvulgárisabb« szövegek is, ha tartalmaznak is újlatin jellegű vonásokat, csak olyan nyelvváltozatra engednek következtetni, amely lényegében latin marad. Ez a tapasztalat bizonyos

bizalmatlanságot szült a vulgárisnak tekintett szövegek iránt, és az újgrammatikus Meyer-Lübke egy híres cikkében azt állította, hogy a vulgáris latin lényegileg tér el az írott latintól, és csak az újlatin nyelvek összehasonlításán keresztül rekonstruálható.”⁴

Könnyű belátni, hogy a vulgáris latin szövegek csak egy nagyon tökéletlen képet mutatnak arról, hogy milyen lehetett az akkori beszélt nyelv. Rengeteg olyan jelenség van, amely biztosan élt a beszélt nyelvben, de soha nem fordul elő a fennmaradt latin szövegekben, akármennyire „vulgárisak” is. Elég azokra a szavakra gondolni, amelyeket a beszélt latin átvett egy szubsztrátumnyelvből, és amelyek még mindig élnek valamelyik újlatin nyelvben, de sohasem fordulnak elő írott latin szövegben. Ha egy beszélt nyelvi jelenség mégis előfordul a szövegekben, ez általában elszórtan, aszisztematikusan történik, így az ebből kirajzolódó kép nélkülözi a rendszerszerűséget. Az olyan szövegben, mint az 5. századi *Itinerarium Egeriae*, amelyben az újlatin névelő (vagy közvetlen elődje) első megjelenéseit szokták látni, a determinánssal ellátott főnévi csoportok az összes főnévi csoport kevesebb mint 15%-át teszik ki, de még az anaforikus főnévi csoportoknak is alig több mint 20%-a rendelkezik determinánssal (mutató névmással; Hertenzenberg 2015: 263, 268). Itt tehát még igen messze vagyunk az újlatin használatától, de nagy valószínűséggel a korabeli beszélt nyelvi használattól is.

Ugyanakkor az összehasonlító rekonstrukció eredményei sem kevésbé hézagok:

„Elég példaképpen megemlíteni, hogy ha nem ismernénk a latint más forrásból, az ugyanolyan hangszínű hosszú és rövid magánhangzók közötti fonológiai különbség létezése nem lenne több egy, bizonyos adatok magyarázatára eszközölt hipotézisnél a sok egyéb között; semmi nem támogatná azt a feltételezést, hogy a több szótagú szavak végén megjelenhetett, még hozzá nagy gyakorisággal, egy *-m*; a névszói ragozást csak töredékes és bizonytalan módon lehetne rekonstruálni, egy semlegesnem létezése legfeljebb részleges hipotézisnek számítana, és semmi nem támasztaná alá azt a feltételezést, hogy ebben az alapnyelvben volt passzív ragozás, vagy nagy számú olyan, a latinban gyakori lexikai elem, amely örökre elveszett, mint

⁴ „il est vite apparu que les textes même les plus »vulgaires«, tout en présentant [...] des traits de caractère roman, ne laissent entrevoir qu’une variété de langue qui reste essentiellement latine. Cette expérience a fait naître une certaine méfiance à l’égard des textes dits vulgaires, et un néogrammairien comme Meyer-Lübke affirme dans un article célèbre [...] que le latin vulgaire diffère essentiellement du latin écrit et ne peut être retrouvé que par la voie de la comparaison des langues romanes” (Herman 2001b).

loquor, pulcher, exiguus, equus, opto és sok más. Ami a latin szintaxist illeti, semmilyen pontos ismeretünk nem lenne róla.”⁵

Erre azt lehetne mondani, hogy a latint jól ismerjük, és amit az újlatin nyelvek összehasonlító vizsgálatával nem tudunk rekonstruálni, azt az ókori források bőségesen pótolják. Így abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy össze tudjuk kapcsolni a latint mint kiindulópontot és az újlatin nyelveket mint eredményt, és hipotéziseket tudunk felállítani a végbement változásokról. Olyan írott források hiányában azonban, amelyek segítségével nyomon követhetnénk ezeket a változásokat, nem ismerhetjük azok pontos menetét, vagyis hogy mikor és hogyan mentek végbe. Hogy egy nagyon egyszerű példát tekintsünk, a latin és az újlatin adatok alapján tudjuk, hogy a latin *ALBUS* ’fehér’ helyére Olaszországban a germán *BLANK* lépett, de szövegek nélkül nem tudnánk, hogy Veronában 800 körül még *ALBUS* volt az általánosan használt szó – ezt tartalmazza a beszélt nyelvet biztosan elég hűen tükröző *Indovinello veronese* [Veronai találós kérdés] szövege (*alba pratalia araba* ’fehér mezőt szántott’), és ennek köszönhetően valamivel többet tudunk a változás kronológiájáról.

Az átmeneti korszak szövegei tehát fontos információkat tartalmaznak, csak nem szabad elfelejtenünk, hogy

„nincsenek olyan szövegek, amelyek közvetlenül tükröznék a latin nyelv újlatin nyelvekké való átalakulását... minden szöveg latin szöveg, vagy, jobban mondva, azzal a szándékkal íródott, hogy latinul legyen megírva. Mivel a beszélők nem voltak tudatában annak, hogy megszakadt volna a folytonosság a múlt nyelvével, írásban azokat a modelleket követték, amelyek a rendelkezésükre álltak. Így az átmeneti időszakban írott szövegek

⁵ „Il suffira de rappeler, à titre d'exemples, que – si nous ne connaissions pas le latin par ailleurs [...] – l'existence de distinctions phonologiques entre voyelles longues et brèves du même timbre ne serait qu'une hypothèse parmi d'autres pour rendre compte de certains faits; rien ne permettrait de supposer la possibilité d'apparition et même la fréquence élevée d'un *-m* à la fin de mots polysyllabiques; la flexion nominale ne pourrait être entrevue que d'une manière fragmentaire et incertaine, l'existence d'un neutre apparaîtrait tout au plus comme une hypothèse audacieuse, et rien ne permettrait de soupçonner la présence, dans cette protolangue hypothétique, d'un passif synthétique, ni d'un grand nombre d'éléments lexicaux pourtant fréquents, dans la réalité du latin, mais perdus à jamais, comme *loquor, pulcher, exiguus, equus, opto*, et tant d'autres [...]. Quant à la syntaxe du latin, on n'en saurait rien de vraiment précis” (Herman 1992).

nem tükrözik annak az időpontnak a szinkrón nyelvi állapotát, amelyben íródtak.”⁶

A szövegek megbízhatóságáról mondottakon túl Herman itt bevezet minket a szövegek mögött rejlő társadalmi motivációkba is (az író szándéka és főleg nyelvi tudata), amelyek fontos szerepet játszanak a nyelvváltozásról vallott nézeteiben (ld. 4–5. rész). Egy további megjegyzése figyelmeztet minket a források egy másik korlátjára, ami egyben minden történeti kutatás korlátja:

„akkor is, amikor a valószínűségnek egy elfogadható fokáig sikerül rekonstruálnunk a beszélt nyelv néhány vonását az írott nyelv alapján, mindig azoknak a beszélt nyelvről van szó, akik tudtak írni, és ezek egy nagyon szűk réteghez tartoztak.”⁷

Herman mindig tudatában volt ennek a korlátnak. Mindazonáltal az ő nyelvi rekonstrukciói mindig azokon a határokon belül mozogtak, amelyeket a dokumentáció szab meg, és némi gyanakvással nézett azokra a munkákra, amelyek ezeket a határokat megpróbálták átlépni és többé-kevésbé merész hipotéziseket kidolgozni annak a többségnek a nyelvről, amely kívül rekedt az írásbeliségen. Ez nem azt jelenti, hogy ne látta volna, milyen típusú társadalmi folyamatok álltak a latin nyelv fejlődése mögött (ld. 4. rész), csak éppen a konkrét nyelvi jelenségek feltárásában és magyarázatában többnyire a dokumentált tényekhez ragaszkodott.

3. Herman módszere

Hogy lássuk, milyen fontosak voltak Herman számára a latin források, elég megnéznünk az újlatin alárendelő kötőszavak rendszerének kialakulásáról írt nagy monográfiáját: *La formation du système roman des conjonctions de subordination* (Herman 1963). A könyvnek két része van: az első az (írott) latin nyelv rendszerében végbement változásokkal foglalkozik (*L'évolution du système latin des conjonctions de subordination*, 29–130), a második a korai újlatin nyelvekben

⁶ „il n’y a pas de documents directs relatifs à la transformation du latin en langues romanes [...] tous les textes sont latins, ou pour mieux dire rédigés avec l’intention d’écrire en latin [...] Les locuteurs [...] n’ayant pas conscience d’une rupture de continuité linguistique avec le passé, suivaient en écrivant les modèles dont ils disposaient [...] De cette manière, les textes écrits pendant la période de transition [...] ne reflètent pas [...] la phase linguistique synchronique [...] du moment où ils furent rédigés” (Herman 1998).

⁷ „même lorsqu’on réussit à reconstruire avec un degré acceptable de vraisemblance des traits parlés à partir de l’écrit, il s’agit toujours de l’usage parlé de ceux qui écrivaient, et ceux-ci appartenaient à une couche fortement minoritaire” (Herman 1998).

kialakult rendszerrel (*Le système des conjonctions de subordination dans les premiers textes romans*, 133–262). Ahogy a cím is mutatja, Herman a latin szövegekben nem egyszerűen az újlatin elemek előfutárait keresi, hanem feltételezi, hogy a szövegekben, ha pontatlanul és nehezen kiolvashatóan is, egy alakulóban levő rendszer tükröződik, amelyet le lehet írni, amelynek fejlődését nyomon lehet követni, és amely előkészíti azt a rendszert, amely aztán a korai újlatin nyelvekben bontakozik ki.

A latin szövegek fontossága azonban nemcsak abban áll, hogy azok a beszélt nyelv (nagyon részleges és nagyon tökéletlen) leképezései, hanem Herman szerint mindig is aktív szerepet játszottak a nyelv fejlődésében: „még a legtanultabb írók sem tudták kivonni magukat koruk beszélt nyelvének hatása alól. Am a fordítottja is igaz: az írott nyelvnek a tömegek beszélt nyelvére gyakorolt gazdagító hatása sohasem szűnt meg.”⁸ Ezért „mindezeket a kölcsönhatásokat figyelembe véve, még ha minket elsősorban a népnyelv fejlődése és az újlatin jelenségek előzményei érdekelnek, akkor sincs jogunk lemondani a szövegek tanúságtételéről.”⁹

Vizsgáljuk meg most tüzetesebben, hogyan közelíti meg Herman a szövegeket, milyen eszközökkel próbálja felderíteni és magyarázni a folyamatban levő változásokat. Herman nem nagyon szerette, ha valamelyik iskolához kapcsolják, és nem véletlen, hogy mestereit inkább az „elméletmentes”, főleg a tényekre támaszkodó skandináv latinisták között kereste. Mindazonáltal a munkáiban alkalmazott módszerekben könnyen felismerhetjük az európai strukturalizmus alapvonásait, és különösen a funkcionista irányzat jegyeit. Ez a hatás tetten érhető a Martinet-re való gyakori hivatkozásaiban is. Így az 1963-as monográfiája nem egyszerűen az egyes kötőszavak történetét, hanem az alárendelő kötőszavak **rendszerét** és annak fejlődését tanulmányozza. A változásban nem annyira az előretörő új elemek gyakoriságára kell figyelnünk, ahogy a kései és vulgáris latin szövegelemzés általános gyakorlatában szokás volt – inkább a **funkcióiban** történt változásokra érdemes összpontosítanunk:

⁸ „les écrivains même les plus lettrés ne pouvaient se soustraire à l'action de la langue parlée de leur époque [...] Or [...] l'inverse aussi est vrai: [...] la langue écrite [...] n'a jamais cessé d'influencer et d'enrichir la langue parlée des masses” (Herman 1963: 29).

⁹ „Compte tenu de toutes ces interactions, [...] même lorsqu'on s'intéresse en premier lieu à l'évolution de la langue vulgaire et aux phénomènes préromans, on n'a pas le droit de renoncer au témoignage des textes” (Herman 1963: 29–30).

„az alárendelő kifejezések vitalitása a szövegekben való gyakoriságukban is megnyilvánul, de talán még inkább abban, hogy az újonnan felvett funkcióiknak köszönhetően ezek gyakorlatilag önmagukban is le tudnák fedni az alárendelés minden területét.”¹⁰

A rendszerben való gondolkodás talán még jobban kiderül egy-két konkrét példán keresztül. Herman cikket szentelt egy látszólag marginális jelenségnek, a nem ragozható főneveknek (Herman 1996b). A cikkben azt a kérdést járja körül, hogy ezeket az elemeket (többnyire héber eredetű tulajdonnevekről van szó) hogyan kezelték olyan szövegekben, amelyek a klasszikus normától jobban eltérő nyelvet tükröznek. Észreveszi, hogy míg a *Vulgata* szövegében ezek a főnevek rendesen rag nélkül állnak (az (1a)-ban a ragozatlan *Abraham* datívuszi funkciót lát el), a „népiesebb” *Vetus Latina*-ban időnként megkapják a funkciójuknak megfelelő ragot (az (1b)-ben az *Abraham* kapott egy datívuszi *-ae-t*):

- (1) a. *quod spopondi Abraham patri tuo*
 '[eskümet,] amelyet atyádnak, Ábrahámnak tettem' (Ter. 26, 3)
 b. *quam iuravi Abrahæ patri tuo*

Ezt a jelenséget lehetett volna magyarázni egy, az analógiára való hivatkozással, de Herman az egész esetrendszer fejlődését érintő következtetéseket von le belőle:

„nem minden eset rendelkezett azonos funkcióterheléssel és »életerővel«, erről néhány nem ragozható elem részleges morfológiai asszimilációja is tanúskodik. E tekintetben érdemes kiemelni, hogy a genitívusz és a datívusz, gyakran egy közös genitívusz-datívusz eset formájában, különleges ellenálló képességről tanúskodik, ugyanis ezek az egyedüli igazán élő esetragjai azoknak a főneveknek, amelyek csak kivételesen kapnak esetvégződést.”¹¹

¹⁰ „la vitalité de ces subordonnants se traduit aussi par leur fréquence dans les textes, mais plus encore peut-être par le fait que grâce à leurs fonctions nouvellement acquises ils seraient pratiquement capables de couvrir en eux-mêmes [...] tout le domaine de la subordination” (Herman 1963: 70).

¹¹ „toutes les distinctions casuelles n’avaient pas la même charge fonctionnelle et la même »vitalité«, témoin le phénomène de l’assimilation morphologique partielle de certains indéclinables. Il est intéressant de relever à ce sujet la force de résistance particulière dont font preuve le génitif et le datif, souvent sous la forme d’un génitif-datif commun, seules variantes casuelles vraiment vivantes de certains éléments occasionnellement déclins” (Herman 1996b).

Így ez az igen marginális jelenség fontos indirekt bizonyítéka a (genitívsz-)datívsz eset továbbélésének, és ezzel együtt annak, hogy a latin esetrendszer csak fokozatosan épült le, többek között egy három esetből (alany–tárgy–részes) álló rendszer fázisán keresztül. (Ennek nyomai még ma is megtalálhatóak a román nyelv és néhány periferikus északolasz dialektus pronominalis rendszerében, pl. friuli *jo_{NOM} – me_{ACC} – (a) mi_{DAT}* ’én–engem–nekem’).

Egy másik példa ugyanabból a tanulmányból: a Biblia görög és latin fordítóinak problémát okoztak azok a mondatok, amelyekben az alany is meg a tárgy is egy nem ragozható héber eredetű tulajdonnév, ugyanis mivel a görögben és a latinban a szórend bizonyos mértékig szabad volt, az alanyi és tárgyi funkciót nem a mondatrészek pozíciója, csak azoknak az esetragja különböztethette meg. Herman összehasonlít ilyen típusú példákat a *Septuaginta* görög szövegéből (a), a *Vulgatából* (b) és a *Vetus Latinából* (c):

- (2) a. *ἀπέστειλεν Ἰσαὰκ τὸν Ἰακώβ*
 b. *(cum) dimisisset eum Isaac*
 c. *dimisit Isac Iacob*
 ’Így bocsátotta el Izsák Jákobot’ (Ter. 28,5)
- (3) a. *ἐφίλησεν Ἰακώβ τὴν Ραχὴλ*
 b. *osculatus est eam*
 c. *osculatus est Iacob Rachel*
 ’Jákob megcsókolta Ráchelt’ (Ter. 29,11)
- (4) a. *καὶ κατέλαβεν Λάβαν τὸν Ἰακώβ*
 b. *(cumque) ille consecutus fuisset eum*
 c. *et conpraehendit Laban Iacob*
 ’Lábán utolérte Jákobot’ (Ter. 31,25)

A funkciók megkülönböztetését a görög szöveg azzal éri el, hogy az alany kifejezésére a név ragozatlan alakját használja (*Ἰσαὰκ* [2], *Ἰακώβ* [3], *Λάβαν* [4]), a tárgy esetében pedig esetjelölőként a névelő akkuzatívuszi alakját (*τὸν Ἰακώβ* [2, 4], *τὴν Ραχὴλ* [3]). Ez az eszköz nem állt Szent Jeromos rendelkezésére, aki a *Vulgata*-ban ilyen esetekben, azért, hogy a szintaktikai funkciók világosak legyenek, eltér a szó szerinti fordítás elvétől, és a tárgy kifejezésére inkább akkuzatívuszi anaforikus névmásokat alkalmaz (*eum* [2, 4], *eam* [3]) – a ragozatlan alak az alany számára van fenntartva (*Isaac* [2]), de itt is jelen van a pronominalis megoldás (*ille* [4]) az egyszerű elhagyás mellett (3). A *Vetus Latina* ismeretlen fordítója viszont habozás nélkül alkalmazza a szó szerinti fordítást, és két ragozatlan nevet sorakoztat fel a mondat elején álló ige után – a sorrend ugyanaz, mint a görög szövegben (*Isac Iacob* [2], *Iacob Rachel* [3], *Laban Iacob* [4]), de honnan tudta az akkori olvasó, hogy melyik az alany, és melyik a tárgy? Nagy valószínűséggel onnan – feltételezi Herman –, hogy a jelöletlen szórendben az alany meg

szokta előzni a tárgyat, és az akkori beszélők egyre gyakrabban kényszerültek arra, hogy ilyen típusú ismérvekre hagyatkozzanak, amikor a funkciók jelölésére használt hagyományos morfológiai eszközök már kezdtek eltűnni. (Herman gondolatát továbbvezetve azt is feltételezhetnénk, hogy abban a korban a beszélt nyelvben az alapszórend VSO volt; ld. Salvi 2004: 3. fej.).

Herman ezt a marginális jelenséget, amely ráadásul egy nagyon specifikus szövegtípusra korlátozódik, tulajdonképpen egyfajta laboratóriumi kísérletként használta, hogy kipróbálja, miként kezelték a beszélők az élőnyelvben gyakran előforduló nem ragozott névszókat. Mivel az írott szövegekben többé-kevésbé szabályosan még mindig használták a névszói ragozást, csak ilyen speciális szavakkal lehet betekintést nyerni a beszélt nyelv számunkra zárt világába.

Ez átvezet minket az utolsó példánkra, ahol Herman filológiai akribiája játszik fontos szerepet azzal a képességével együtt, amely lehetővé tette számára, hogy a szöveg mögöttes tartalmait is átlássa. A *Liber Pontificalis* egy, a 6. századra datálható passzusában a római nép szitkokat szór a városból távozó pápára (Herman 1990b):

- (5) *populus coepit [...] dicere: „Famis tua tecum! Mortalitas tua tecum! Male fecisti cum Romanis, male invenias ubi vadis.”*
 „a nép azt kezdte mondani: »Takarodjon veled az [általad okozott] éhínség, takarodjon veled a[z általad okozott] halál! Rosszul bántál a rómaiakkal, rossz érjen, bárhová mész!«”

Az idézett szöveg jó eséllyel hűen reprodukálja azt, amit a feldühödött nép kiabált a gyűlölt pápa után: erre abból lehet következtetni, hogy a szövegnek van egy rímmel és asszonánccal megtűzdelt, nyelvtani párhuzamosságokon alapuló ritmusa, ami skandalásra teszi alkalmassá:

- (6) *Famis tua tecum!*
Mortalitas tua tecum!
Male fecisti cum Romanis,
male invenias ubi vadis!

Pontosabban mondva: a párhuzamosság és a ritmus akkor lenne tökéletes, ha a második sorban nem a *mortalitas* 'halandóság' szó állna, amely túl hosszú, hanem egy két szótagú szó (mint a *famis* az első sorban). Herman feltételezése, hogy itt a nép igazából *mortis*-t mondott, használva a klasszikus *mors* helyett egy analógiásan képzett nominatívuszt, amely szabályosabbá tette a szó ragozását, de amelyet az epizód szerzője nem mert beilleszteni a szövegbe, mert túlságosan vulgárisnak ítélte. Ez az interpretáció merésznek tűnhet, főleg Herman tollából, aki mindig nagyon óvatos volt a következtetéseiben, de azt mutatja, hogy szerencsés esetekben olyasmit is fel lehet fedezni, amit a szövegek szándékosan rejtene el.

4. A nyelvváltozás hermani elmélete

Herman koncepciója a nyelvváltozásról belső (strukturális) és külső (társadalmi) tényezőket ötvöz. Egyfelől:

„A nyelvi rendszerek változásait illetően a legvalószínűbb általános hipotézisnek az látszik, hogy mivel a nyelv nem teljesen következetes vagy »szabályos«, hanem sok vonatkozásban nyitott rendszer, feszültséget és egyenlőtlenséget teremt különböző alkotóelemei és alrendszerei között, majd később visszaállítja az egyensúlyt, használva saját javítási és ellensúlyozási mechanizmusait, és ezzel egy időben utat nyitva újabb feszültségeknek.”¹²

Másfelől:

„mivel a társadalom mint nyelvhasználók közössége soha nem homogén, a nyelvváltozás fogalma szükségszerűen maga után vonja azt, hogy a változásoknak egy nem homogén beszélőközösségben kell elterjedniük, és a legtöbb változási folyamat az egy időben létező változatok közötti egyéni választások sokaságán keresztül valósul meg.”¹³

Következésképpen „azt mondhatnánk, hogy nyelvi lényegét tekintve egy nyelvváltozási folyamat a rendszeren belül determinált, de a terjedése tényleges mechanizmusát illetően a társadalmi/történelmi környezettől függ”.¹⁴ Mindazonáltal:

¹² „The most plausible general hypothesis concerning changes of linguistic systems seems to be that language, not being fully consistent or »regular« but constituting an open system in several respects, produces tension and imbalance between its various components and subsystems [...] and then restores balance using its own mechanisms of correction and compensation, making the way for new tensions at the same time” (Herman 1983).

¹³ „since society as a community of language users is never homogeneous [...], the notion of linguistic change necessarily implies [...] that changes have to spread across a non-homogeneous community of speakers [...] most processes of change are implemented by a multitude of individual choices between simultaneously existing variants” (Herman 1983).

¹⁴ „we could say that a process of linguistic change is intrasystemically determined as far as its linguistic essentials go but depends on the social/historical setting for the actual mechanism of its spreading” (Herman 1983).

„ilyen kettősség a valóság drasztikus leegyszerűsítése, [ugyanis] azzal, hogy gyorsítja vagy akadályozza egy folyamat terjedését, azzal, hogy terjeszti vagy korlátozza azt, a külső körülmények módosítják a rendszer belső állapotát.”¹⁵

Ezt az elképzelést Herman a névszói paradigmáknak a Római Birodalom nyelvi környezetében végbement változásaival példázza:

„a rendszer részleges leépítésére és egyszerűsítésére irányuló tendencia már viszonylag korai szövegekben is megtalálható. Kétségtelen azonban, hogy az egész rendszer gyökeres kiiktatását és a helyettesítő szerkezetek elterjedését az a tény gyorsította, hogy a császárkorban a latint idegen vagy második nyelvként tanulta meg a Római Birodalom népességének nagy többsége: emberek tömegei, akik ösztönösen mindent megtettek azért, hogy megszabaduljanak a névszói ragozás nehéz fegyverzetétől.”¹⁶

A nyelvváltozásnak tehát belső és külső okai is lehetnek, és a latin névszói ragozás összeomlásában mindkét ok együttesen működött: a rendszer bonyolult volt (több ragozási osztály, szemantikailag rosszul definiált kategóriák, kiterjedt homonímiák stb.), a fonetikai változás is fenyegette, de a döntő lökést az adta, hogy ezt a már önmagában gyenge rendszert idegen ajkúaknak kellett elsajátítaniuk minden rendszeres oktatás nélkül.

Ha most a változás mechanizmusaira térünk át, azt látjuk például, hogy Herman az alárendelő kötőszavak rendszerének történetében két fázist különít el: az első fázisban, míg sok latin kötőszó eltűnik, a megmaradt általános kötőszavak egy része egyre jobban kiterjeszti funkcióit, és használatuk egyszerűbbé válik (bár jelentésük egyre pontatlanabb); a második fázisban új összetett, részlegesen motivált kötőszavak keletkeznek, és egy új, kiterjedtebb rendszer születik. Az első fázis a beszélő ama törekvésének felel meg, hogy minél gazdaságosabban éljen a nyelvi eszközeivel, még ha ez az üzenet világosságának kárára van is. Ez a törekvés azonban ütközik a hallgatónak azzal az igényével, hogy az üzenet informatív

¹⁵ „such a dichotomy is still a drastic simplification of reality [...] by hastening or impeding the spread of a process, by extending or constraining it, the external setting modifies the internal state of the system” (Herman 1983).

¹⁶ „the tendency towards a partial reduction and simplification of the system can be found in relatively early texts. It is undoubtedly the case, however, that the radical elimination of the whole system and the prevalence of compensational structures was hastened by the fact that, in the imperial period, [...] Latin was learned as a foreign or second language by a large majority of the population of the Roman Empire: masses of people who involuntarily made every effort to break out of the heavy armature of declensions” (Herman 1983).

és világos legyen. Ezért a második fázisban a beszélők egy részletesebb és világosabb rendszer kiépítésére törekszenek, amely a hallgatók igényeit is kielégíti.

E magyarázat mögött nem nehéz felfedezni André Martinet gondolatát,¹⁷ aki szerint a nyelvfejlődést két erő közti ellentét határozza meg: „a természetes tehetetlenség, ami kevés számú, általánosabb használatú és gyakoribb előfordulású elemet részesít előnyben” és „a kifejezésre való törekvés, ami nagyobb számú, specifikusabb és kevésbé gyakori előfordulású elemet részesít előnyben”.¹⁸ Az első fázisban, az „akkulturáció” szakaszában, amikor idegen ajkúak tömegei lépnek be a latin nyelv világába, a beszélő egyszerűsítő igényei jutnak érvényre, a második fázisban, egy már megállapodott társadalmi és nyelvi berendezkedésben, a hallgató pontosítási igényei kerekednek felül.

Herman többször is megpróbálta ezeket az alapintuíciónkat precízebb formába önteni az információelmélet segítségével:

„Úgy véljük, hogy a nyelv információelméleti modelljében indokolt a zaj fogalmának kiterjesztése oly módon, hogy zajnak tekintsünk minden olyan tényezőt, amely a beszédaktusokban résztvevők közötti megértést zavarja, tehát nem csupán a szorosan vett információátvitelt zavaró körülményeket, hanem pl. a kódolás és a dekódolás terén adódó hibákat is. Ilyen hibák állnak elő például akkor, ha a beszédaktusban résztvevők nem pontosan azonos kódot használnak, vagy amikor a beszédaktusban résztvevők valamilyen közös kódot nem kielégítően ismeri vagy annak kezelésében nem gyakorlott. Ha társadalmi méretekben gyakran vagy tömegesen fordulnak elő ilyen hibaforrások magukban rejtő beszédhelyzetek, ez a zajszint jelentős emelkedését eredményezi; ha az ilyen beszédhelyzetek egyedi kivételekké válnak, a zajszint csökken. Más szavakkal: vannak olyan nyelvtörténeti szituációk, amelyekre az jellemző, hogy a beszélők tömegei között egy bizonyos fokig romlanak a kölcsönös megértés feltételei, azaz nő a zajszint; ilyen helyzetek többek között: idegenajkúak tömeges beáramlása a nyelvközösségbe és nyelvi asszimilációjuk kezdeti fokozatai; nyelvjáráskeveredések első fázisa, amelyben a különböző nyelvjárásokat beszélők közötti érintkezés már széles körű, de az eredeti nyelvjárási különbségek az egyedek tömegeinél még fennállnak” (Herman 1967).

¹⁷ A gondolat egyébként Martinet előtt is előfordul, pl. Holger Pedersenél: (a hangváltásban) „két nem tudatos megfontolás lép egymással mindig kölcsönhatásba: az egyik, hogy fáradságot takarítsunk meg az artikulációban, a másik pedig, hogy könnyen és helyesen megértessük magunkat” [two unconscious considerations always interact: that of saving labor in articulation, and that of being easily and correctly understood] (Pedersen 1931: 297).

¹⁸ „natural inertia which favors fewer, more general, and frequent [units]”; „an expressive trend toward more numerous, more specific, and less frequent units” (Martinet 1952).

A zajsint növekedését Herman pszichológiai („a beszélők tömegeire jellemző gondolkodásmód bizonyos tulajdonságai”) és szociológiai („az írott nyelv és az iskolai hagyomány szabályozó szerep[ének] alábbhagy[ása]”) okokra vezeti vissza:

„azok a folyamatok, amelyeket elemezni próbáltam, azt mutatják, milyen szoros kapcsolatban áll a nyelvtani elemek, különösen a grammatikai szavak értékének változása a beszélők tömegeire jellemző gondolkodásmód bizonyos tulajdonságaival. Olyan logikai kapcsolatok ugyanis, amelyek a tudatos elemzés számára teljesen egyértelműek, a mindennapi gondolkodásban gyakran felvesznek egy laza, kétértelmű, pontatlan jelleget; olyan korszakokban, amelyekben az írott nyelv és az iskolai hagyomány szabályozó szerepe alábbhagy vagy eltűnik, ezek a tudattalan ingadozások komoly eltolódásokat produkálhatnak a nyelvtani elemek értékében.”¹⁹

A zajsint csökkenésében is szerepet játszik a beszélő akarata:

„egy részlegesen új nyelvtan megjelenése végső soron olyan szintaktikai változatok grammatikalizációjának tudható be, amelyek azt a szándékot tükrözik, hogy az üzenet egyértelműbb és teljesebben értelmezhető legyen, lehetővé tegye a megszólított számára a zavartalan és hibátlan dekódolást.”²⁰

Társadalmi okok is közrejátszanak:

„a [...] zajsint csökken az idegenajkú tömegek nyelvi asszimilációjának előrehaladtával és befejeződésével, a nyelvjárási kiegyenlítődéssel, a kulturáltság, az iskolázottság fokában és jellegében mutatkozó lényeges különbségek felszámolásával stb.” (Herman 1967).

¹⁹ „les processus que j’ai essayé d’analyser montrent à quel point l’évolution de la valeur des éléments grammaticaux, plus particulièrement des mots outils, est en étroite liaison avec certaines caractéristiques de la pensée de la masse des sujets parlants. En effet, des rapports logiques tout à fait distincts aux yeux d’une analyse consciente revêtent souvent, dans la pratique de la pensée quotidienne, un caractère mouvant, ambigu, imprécis; à des époques où le rôle régulateur de la langue écrite et de la tradition scolaire faiblit ou disparaît, ces flottements inconscients [...] peuvent produire de sérieux décalages dans la valeur des éléments grammaticaux” (Herman 1957).

²⁰ „l’apparition d’une grammaire partiellement nouvelle est due en fin de compte à la grammaticalisation de variantes syntaxiques qui, de leur côté, correspondent à une volonté de désambiguïsation, de perméabilité plus complète du message, à une volonté de permettre à l’«allocuté» un décodage non perturbé et correct” (Herman 1992).

Herman az információelméletet pontos matematikai módszerekkel is megpróbálta alkalmazni a nyelvváltozásra (Herman 1969). A Shannon-entrópiafüggvény segítségével kiszámította a klasszikus latin és a vulgáris latin magánhangzórendszer entrópiáját és redundanciáját, és megállapította, hogy a latin és az újlatin magánhangzórendszer között nő a redundancia, főleg a hangsúlytalan magánhangzók esetében. Az új rendszer tehát könnyebben kezelhető, mert „átalakulása lehetővé tette egyfelől a beszélőnek, másfelől a hallgatónak, hogy a korábbinál kisebb hibalehetőséggel válassza meg, ill. értelmezze a latin magánhangzókat”,²¹ és ezzel alkalmasabbá is vált a megváltozott társadalmi helyzetre. Ennek a kutatási iránynak nem lett folytatása.

Ha most szemügyre vesszük azokat a belső tényezőket, amelyekkel Herman az egyes nyelvváltozásokat magyarázza, azt látjuk, hogy a (morfo)szintaktikai alapú érvelések előnyt élveznek a hagyományosabb fonetikai alapúakkal szemben – összhangban a strukturalista irodalomban is preferált megoldásokkal. Így interpretálja pl. a szóvégi *-s* hiányát egy specifikus szövegtípusban, a felsorolásokban:

„Mivel a feliratokban a nominatívuszok gyakran szerkezetén kívül, függetlenül, mi több, felsorolásban jelennek meg, valószínű, hogy a legtöbb olyan esetben, amelyben az *-s* eltűnése nem az epigráfiai technika valamilyen tulajdonságával magyarázható, inkább egy *-u*-val, vagyis egy akkuzatívusszal való helyettesítésről van szó, amely a nominatívusszal verseng ebben a funkcióban. A hadrumetumi táblák tehát mindössze egy olyan morfoszintaktikai ingadozás különösen világos és gazdag példájául szolgálnak, amely általában egy kicsivel később és talán kevésbé gyakran máshol is ugyanúgy megjelenik.”²²

Ennél még tanulságosabbak az esetragozás eltűnésével kapcsolatos megjegyzései egy, a főnévi csoport szerkezetének szentelt cikkében (Herman 1985). Herman nyomon követi a szerkezet történetét: míg a klasszikus latinban a főnévi csoportokat az egyeztetés (és benne az esetragozás) tartotta össze, és így elemeik külön állhattak a mondatban, a kései latinban a főnévi csoport elemei egyre inkább

²¹ „la transformation du système a permis aux locuteurs de choisir et aux auditeurs d’interpréter les voyelles du latin avec moins de risques d’erreur qu’auparavant” (Herman 1969).

²² „Puisque, dans les inscriptions [...], les nominatifs sont souvent non construits, indépendants sinon énumératifs, il est vraisemblable que, dans la plupart des cas où la chute du *-s* n’est pas due à une particularité de la technique épigraphique, il s’agit de la substitution d’un *-u* correspondant à un accusatif, en concurrence avec le nominatif dans cette fonction. Les tablettes d’Hadrumète ne constituent donc qu’un exemple particulièrement net et riche d’un flottement morphosyntaxique qui, en général un peu plus tard et peut-être moins souvent, s’est également manifesté ailleurs” (Herman 1987).

szomszédosak lettek annak ellenére, hogy az esetragozás nagyrészt még élt. Mivel azonban a főnévi csoport összetartó ereje most már inkább az elemek szomszédossága lett, ez a változás megfosztotta az esetragozást az egyik funkciójától, és ha nem is közvetlen oka az esetragozás eltűnésének, bizonyosan gyengítette létjogosultságát.

Az esetrendszer felszámolására Herman többször visszatért, sőt, ahogy fentebb is láttuk, nyelvváltozás-elméletének kifejtésében is ez volt az alapvető példája. A hagyományos fonetikai elképzeléssel szemben, amit pl. Meyer-Lübke képviselt:

„A fonetikai átalakulások, amelyeket a hangtörvények értelmében a latin szavak az idők folyamán elszenvedtek, szükségszerűen magukkal hozták a ragoknak ha nem is teljes körű, de gyakran igen mélyreható pusztulását, és ezzel az eredetileg különböző alakok egyformává válását.”²³

Herman előnyben részesíti a funkcionális magyarázatot:

„A posztklasszikus korban bekövetkezett hangtani változások már önmagukban gyengítették bizonyos esetek formai különbségeit. [...] Téves lenne azonban azt feltételezni [...], hogy az esetrendszer szétesése pusztán a hangtani változások következménye. [...] helyénvaló a feltételezés, hogy ezeknek a megkülönböztetéseknek funkcionális jellegű tényezők vetettek véget” (Herman 2003: 47–48).

Ahogy fentebb, a főnévi csoport esetében már láttuk, a funkcionális jellegű tényező főleg az esetrendszer funkcionális redundanciája:

„az eseteknek már a klasszikus szövegekben is igen jelentős a redundanciája; az előfordulások többségében az esetek olyan információkat hordoznak, amelyeket egyéb grammatikai eszközök, valamint a mondatrészek jelentései már egyértelműen közvetítenek. Minden arra mutat, hogy a morfológia paradigmarendszere és a szintakszis történeti alakulása között van kapcsolat, de a szintakszisnak mégis van »önmozgása«, amelyet nem a morfológia változásai determinálnak” (Herman 2001c).

²³ „Die lautlichen Umgestaltungen, die, gemäß den [...] Lautgesetzen, die lateinischen Wörter im Laufe der Zeit erfahren haben, mußten eine, wenn auch nicht vollständige, so doch oft sehr weitgehende Zerstörung der Flexionsendungen, Gleichmäßigkeit ursprünglich geschiedener [...] Formen mit sich bringen” (Meyer-Lübke 1894: 1).

5. A latin nyelv dialektális differenciálódása és az újlatin nyelvek kialakulása

Herman egész munkássága alatt a latin–újlatin átmenet kérdésével foglalkozott, és élete utolsó évtizedében egy-két fontos cikkben összefoglalta azokat az eredményeket, amelyeket kutatásai során elért, kiegészítve azokkal, amelyek más tudósoktól származnak, akik ugyanazon a témán dolgoztak hasonló módszerekkel és célkitűzésekkel. Meg kell jegyeznünk, hogy Herman, ha nem tágitott is az elvi alapkérdésekben, nyitott volt mások munkáira és eredményeire. Nagyon szigorúan ítélte meg pl. (joggal) Roger Wright *Late Latin and Early Romance* (1982) című könyvét, mégis ez a könyv tárta fel előtte az átmeneti korszak kérdésének egy addig elhanyagolt aspektusát, a beszélők nyelvi tudatának kérdését, amely fontos szerepet játszott későbbi munkáiban.

A *La chronologie de la transition: un essai* (1998) című cikkében Herman két nagy fázisra osztja fel az átmeneti korszakot – ezeket nemcsak a végbement nyelvi változások, hanem az írott nyelv státusza és a beszélők nyelvi tudata is jellemzik.

Az I. fázisban, amely a 2/3. századtól a 6. századig terjed, olyan változások mentek végbe, amelyek minden újlatin nyelvet érintenek, mint:

- a. a magánhangzók kvantitatív rendszerének összeomlása;
- b. a szóvégi *-m* eltűnése;
- c. az I. palatalizáció (mássalhangzó + *j*);
- d. az esetrendszer részleges leépülése (kétesetű rendszer).

Ezt a fázist Herman pre-dialektális helyzetnek nevezi: a nyelvi kommunikáció a különböző régiók között lehetséges maradt; a nyelvi tudat szintjén a beszélők nem érzékelték szakadékot az írott és a beszélt nyelv között.

A II. fázisban, amely a 6. századtól legalább a 9. századig terjed, olyan változások mentek végbe, amelyek az újlatin területnek csak bizonyos részeit érintik, mint:

- e. a szóvégi *-s* és *-t* eltűnése, a szóvégi magánhangzók eltűnése, a hangsúlyos magánhangzók diftongizálódása;
- f. a főnevek és melléknevek esetrendszerének eltűnése;
- g. új igei perifrázisok grammatikalizálódása.

Ez az újlatin dialektalizáció fázisa: a nyelvi kommunikáció a különböző régiók között már nem volt lehetséges; a nyelvi tudat szintjén a beszélők számára a latin és a beszélt nyelv két különböző nyelvvé vált.

Ezt a hipotézist nem fogadta egyöntetű egyetértés: a véleménykülönbség fő oka az, hogy a rekonstrukció lényegében az írott források tanúbizonyságán alapszik, és azok, ahogy fentebb már említettük, ha valamit mutatnak is a beszélt nyelvről, inkább az írástudók nyelvéről tanúskodnak, és az írásbeliségen kívül rekedtek nyelvi helyzetéről nagyon keveset árulnak el. Ezért más kutatók a latinizáció körülményeit figyelembe véve azt gondolják, hogy Herman feltételezései ebben a formában csak a művelt rétegekre érvényesek, és hogy sokkal nagyobb

szociolingvisztikai variációval kellene számolni, mint amire az írott szövegek engednek következtetni. Ennek értelmében az alsó rétegek esetében a dialektális fragmentáció jóval korábban kezdődhetett, és a kölcsönös megértés, ill. az írott szövegek megértése is korábban szűnhetett meg.²⁴ Az említett nézetkülönbségek ellenére Herman rekonstrukciója referenciapont marad az átmeneti korszak kutatásai számára.

Az ismertetett cikkhez szorosan kapcsolódik egy másik, a *The end of the history of Latin* (1996a), amely azt a kérdést járja körül, hogy a latinon belüli diglosszia mikor alakult át kétnyelvű diglossziává, vagyis mikortól tekintették a beszélők a latin (főleg írott) nyelvet és a nép által beszélt változatot két különböző nyelvnek. Ehhez szükség volt egyfelől jelentős nyelvi változásra, másfelől a beszélők részéről arra a felismerésre, hogy a két nyelvváltozat között szakadék van:

„az egyes újlatin nyelvek úgynevezett születése nem volt egyidejű. A latintól való meghatározó nyelvi elkülönülés és az ebből eredő nyelvi szakadékrákövetkező felismerése – mindkettő előfeltétele az új nyelvek létrejöttének – különböző időszakokban alakult ki [a különböző nyelvekben] két évszázad leforgása alatt.”²⁵

Ez legkorábban a gallorómán területeken történt, ahol a hangváltozások a legnagyobb hatással voltak a szavak fonetikai felépítésére és morfológiájára:

„A francia és az oksztán nyelv előtörténetében van egy viszonylag jól meghatározott kronológiájú fonetikai változás, amely elválasztja a gallorómánt a többi újlatin változattól. Ez a szóvégi szótagokban levő magánhangzók sorsát érinti. Köztudott, hogy az *-a* és bizonyos fonotaktikai pozíciókban levő magánhangzók kivételével a szóvégi szótagokban levő magánhangzók általában eltűntek a franciában és az oksztánban úgy, hogy az ófranciában azt találjuk például, hogy CORPUS > *cors*, AMO > *aim*, de FILIA > *fille*. Ez nagyon jelentős és fonológiai mértékkel mérve drámai változás volt, mivel megváltoztatta a legtöbb szó szótagszerkezetét, túlnyomóan véghangsúlyossá tette a gallorómán nyelveket, lerombolta a névszói és igei végződések rendszerének maradványait, és ott, ahol az átalakulóban lévő nyelvtannak

²⁴ Ld. pl. a vita, ami az után a kerekasztal után zajlott, amelyen elhangzott Herman felszólalása (a kötet 237–260. oldalain), ill. Alberto Várvaro cikke ugyanabban a kötetben (Várvaro 1998).

²⁵ „the so-called births of the Romance languages [...] were not simultaneous. The decisive linguistic differentiation from Latin and the subsequent awareness of a linguistic gap arising from this differentiation – both prerequisites for the existence of new languages – emerged at different periods, the intervals extending over almost two centuries” (Herman 1996a).

szüksége volt a morfológiailag különböző kategóriák megőrzésére, közvetten előidézett egy sor analógiás változást.”²⁶

Ennek alapján Herman azt a konkrét helyzetet is elképzei, amelyben a beszélők ráésmélnék a latin és az általuk beszélt nyelv közötti szakadékra:

„Mindez legkésőbb 750–770 körül, de valószínűleg egy kicsivel korábban határozott szétválást hozott létre a mindennapi beszéd és az írott szövegek felolvasása között. Az átlagos írástudatlan beszélők számára a nekik felolvasott szövegek most tele voltak felesleges, sőt zavaró szótagokkal, és ez sok szó intuitív azonosítását nehezé, majdhogynem lehetetlenné tette. Ezek a változások a beszélt és az írott nyelv közötti elkerülhetetlen szintaktikai és lexikai különbségekkel együtt visszavonhatatlan akadályt képeztek az írott szövegek felolvasásának megértésében.”²⁷

A felolvasók ugyanis mindig adaptálták a felolvasott szöveget a hallgatóság nyelvére, de egy bizonyos ponton túl azok a műveletek, amelyekkel a beszélők párosítani tudták a felolvasott szövegek szavait az általuk beszélt nyelv szavaival, már nem működtek.

Ezzel a magyarázatával Herman szembefordul a hagyományos nézettel, amely szerint a szakadás fő oka a karoling latinoktatási reformban keresendő, amelynek következtében az írott nyelv jelentősen eltávolodott a beszélt nyelvtől. Herman viszont új, eddig ebből a szempontból még nem tanulmányozott szövegek alapján

²⁶ „There is a phonetic change in the protohistory of both French and Occitan, with a relatively well-established chronology, which separates Gallo-Romance from the other varieties of Romance. This concerns the fate of the vowels in final syllables. It is well known that except for *-a*, and for vowels in certain phonotactic positions, vowels in final syllables were generally lost in French and Occitan, so that we have in Old French, for instance, *CORPUS* > *cors*, *AMO* > *aim*, but *FILIA* > *fille*. This was a very important and, by phonological standards, dramatic change, in that it altered the syllabic structure of most words, transformed the Gallo-Romance languages into predominantly oxytonic languages, disrupted what remained of the system of nominal and verbal endings, and where the evolving grammar necessitated the conservation of morphological distinct categories [...] induced indirectly a series of analogical shifts” (Herman 1996a).

²⁷ „All this produced at the latest around 750–770 but probably somewhat earlier, a clear-cut divorce between everyday language and the verbal recitation of written texts. For the average illiterate speakers, the texts read to them were now full of superfluous, even dysfunctional, syllables, rendering intuitive identification of many words difficult if not impossible. These changes, together with the inevitable syntactic and lexical differences between spoken and written language, created a definitive barrier to comprehension of written texts read aloud” (Herman 1996a).

korábbra (750 körülre), a reform bevezetése előttre teszi az elszakadást, ezért a reform hatását csak másodlagosnak tekinti a fent felvázolt magyarázathoz képest.

Talán meglepőnek tűnhet, hogy ő, aki általában előnyben részesítette a morfoszintaktikai magyarázatokat a fonetikaiakkal szemben (ld. 4. rész), itt fonetikai magyarázatot alkalmaz. De az ellentmondás csak látszólagos: a kétfajta magyarázat két különböző jelenségről hivatott számot adni. Míg a morfoszintaktikai/funkcionális magyarázatokkal a nyelvtan belső változásait világítja meg (különösen az esetragozás összeomlását), a fonetikai változásokkal a diglossziában működő változatok eltávolodását, és ezzel a beszélők tudatában történő nyelvi szétválást indokolja. Az elmélet tetszetős a gallorómán nyelvek esetében, nem terjeszthető ki viszont olyan újlatin nyelvekre, mint pl. az olasz, amelyekben a fonetikai változások nem végeztek hasonló pusztítást. Itt, ahogy Herman is elismeri, a karoling reform hatásai lehettek a döntőek.

6. Konklúzió

Az előző oldalakon megkíséreltük feltérképezni Herman József tudományos tevékenységének azokat az aspektusait, amelyek szerintünk a romanisztikát érintő legeredetibb hozzájárulásai. Herman kezdettől fogva kijelölte magának a latin–újlatin átalakulást mint kutatásai központi témáját, valamint az átmeneti korszak latin szövegeit mint annak főbb forrásait. Annak ellenére, hogy tudományos tevékenysége más területekre is kiterjedt a romanisztikán belül (főleg francia nyelvészet) és kívül (szociolingvisztika, nyelvpolitika, afáziakutatás), biztosan ez az a terület, ahol a legfontosabb eredményeket érte el, és ahol iskolát teremtett.

A fentiekben beszámoltunk néhány fontos eredményéről, de főleg igyekeztünk bemutatni ennek a nagy kutatási projektnek az elméleti és metodológiai keretét, vagyis hogy mit árulnak el az átmeneti korszak szövegei a beszélt nyelvről és általában a korszak nyelvi helyzetéről (2. rész), hogyan lehet előhívni a szövegekben rejlő nyelvi információkat (3. rész), milyen nyelvváltozási háttérelmélet támogatja az interpretáció- és magyarázatkísérleteket (4. rész), és végül melyek az átalakulás nagy vonalai (5. rész).

Végezetül néhány szó a Herman által teremtett „iskoláról”. Herman fájlalta, hogy nem sikerült létrehoznia Magyarországon olyan kutatócsoportot, amely ezen az általa elképzelt projekten dolgozott volna. Ez részben azzal magyarázható, hogy nagy nemzetközi hírneve ellenére sokáig a magyar egyetemi élet peremére szorult, kevés tanítványa volt, és köztük csak egy volt, Kiss Sándor, aki követte kutatási vonalát. Ez volt a fő oka annak, hogy végül elfogadta a velencei Ca’ Foscari Egyetem meghívását, ahol aztán meg tudta valósítani terveinek egy részét. Ahogy már említettük, szervezői tevékenységének köszönhetően végül sikerült létrehoznia egy olyan széles hálózatot, amely több kutatási helyet összekapcsolt Európában, így a latin feliratokkal foglalkozó szűkebb projektje vissza is került

Magyarországra, először Kiss Sándor, később Adamik Béla vezetésével (ld. Adamik Béla cikkét ebben a kötetben).

Herman „iskolája” tehát nem annyira a mester–tanítványok szoros kapcsolaton alapuló csoportja, mint inkább a mester által kínált modellt követő kutatók laza hálózata. Ez jobban meg is felelt Herman „liberális” szemléletének, hiszen ő nem követelte meg saját tudományos álláspontja szigorú követését, hanem kész volt elfogadni a más módszerekkel elért eredményeket is – amennyiben megfeleltek a tudományosság követelményeinek.

Irodalom

- Herman, József (1957), *Cur, quare, quomodo*. Remarques sur l'évolution des particules d'interrogation en latin vulgaire. *Acta Linguistica Hungarica* 5: 369–377. (= Herman 1990a: 289–297.)
- Herman, József (1963), La formation du système roman des conjonctions de subordination. Berlin, Akademie-Verlag.
- Herman József (1967), A nyelvi változás belső és külső tényezőinek kérdéséhez. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 5: 155–168.
- Herman, József (1969), Théorie de l'information et recherches diachroniques. In: *Actes du Xe Congrès International des Linguistes*. Editions de l'Académie de la République socialiste de Roumanie, Bucarest. Vol. I, 467–471. (= Herman 1990a: 345–350.)
- Herman, József (1983), The history of language and the history of society: On some theoretical issues and their implications in historical linguistics. *Acta Linguistica Hungarica* 33: 3–12. (= Herman 1990a: 368–377.)
- Herman, József (1985), La disparition de la déclinaison latine et l'évolution du syntagme nominal. In: Touratier, Christian (ed.), *Syntaxe et latin*. Actes du 2e Congrès international de linguistique latine (Aix-en-Provence, 28–31 mars 1983). Publications de l'Université de Provence, Aix-en-Provence. 345–357. (= Herman 1990a: 326–337.)
- Herman, József (1987), La disparition de -s et la morphologie dialectale du latin parlé. In: Herman, József (ed.), *Latin vulgaire – latin tardif I*. Actes du Ier Colloque international sur le latin vulgaire et tardif (Pécs, 2–5 Septembre 1985). Niemeyer, Tübingen. 97–108. (= Herman 2006: 33–42.)
- Herman, József (1990a), *Du latin aux langues romanes*. Études de linguistique historique. Niemeyer, Tübingen.
- Herman, József (1990b), Sur un exemple de la langue parlée à Rome au VIe siècle. In: Calboli, Gualtiero (ed.), *Latin vulgaire – latin tardif II*. Actes du IIème Colloque International sur le Latin Vulgaire et Tardif (Bologne, 29 août–2 septembre 1988). Niemeyer, Tübingen. 145–157. (= Herman 2006: 158–168.)
- Herman, József (1992), La transition du latin aux langues romanes. Quelques problèmes de la recherche. *Lalies* 11: 161–171. (= Herman 2006: 183–194.)
- Herman, József (1996a), The end of the history of Latin. *Romance Philology* 49: 364–382. (= Herman 2006: 195–213.)

- Herman, József (1996b), L'emploi des noms indéclinables et l'histoire de la déclinaison latine. In: Rosén, Hannah (ed.), *Aspects of Latin. Papers from the Seventh International Colloquium on Latin Linguistics*, Jerusalem, April 1993. Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck, Innsbruck. 389–400. (= Herman 2006: 88–100.)
- Herman, József (1998), La chronologie de la transition: un essai. In: Herman, József – Mondin, Luca (a cura di), *La transizione dal latino alle lingue romanze. Atti della Tavola Rotonda di Linguistica Storica*, Università Ca' Foscari di Venezia, 14–15 giugno 1996. Niemeyer, Tübingen. 5–26.
- Herman József (2001a), *Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások: Herman József*. ELTE Fonetikai Tanszék, Budapest.
- Herman, József (2001b), Linguistique comparée. In: Holtus, Günter – Metzeltin, Michael – Schmitt, Christian (Hrsg.), *Lexikon der Romanistischen Linguistik*, I,2: Methodologie (Sprache in der Gesellschaft / Sprache und Klassifikation / Datensammlung und -verarbeitung). Niemeyer, Tübingen. 704–718.
- Herman József (2001c), A történeti nyelvészettől a nyelvi változások elmélete felé: problémavázlatok. In: Bakró-Nagy Marianne – Bánréti Zoltán – É. Kiss Katalin (szerk.), *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből*. Kiefer Ferenc tiszteletére barátai és tanítványai. Osiris, Budapest. 389–407.
- Herman József (2003), *Vulgáris latin. Az újlatin nyelvek kialakulásának útja*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. (= *El latín vulgar. Edición española reelaborada y ampliada con la colaboración de Carmen Arias Abellán*. Ariel, Barcelona, 1997.)
- Herman, József (2006), *Du latin aux langues romanes II. Nouvelles études de linguistique historique*. Niemeyer, Tübingen.
- Hertenberg, Mari Johanne Bortal (2015), Third person reference in Late Latin. Demonstratives, definite articles and personal pronouns in the *Itinerarium Egeriae*. De Gruyter Mouton, Berlin.
- Martinet, André (1952), Function, structure, and sound change. *Word* 8: 1–32.
- Meyer-Lübke, Wilhelm (1894), *Grammatik der romanischen Sprachen* 2. *Romanische Formenlehre*. Reisland, Leipzig.
- Pedersen, Holger (1931), *Linguistic science in the nineteenth century: Methods and results*. Harvard University Press, Cambridge, MA. (= *Sprogvidenskaben i det Nittende Aarhundrede: Metoder og Resultater*. København, Gyldendal, 1924.)
- Salvi, Giampaolo (2004), *La formazione della struttura di frase romanza. Ordine delle parole e clitici dal latino alle lingue romanze antiche*. Niemeyer, Tübingen.
- Vàrvaro, Alberto (1998), Documentazione ed uso della documentazione. In: Herman, József – Mondin, Luca (a cura di), *La transizione dal latino alle lingue romanze. Atti della Tavola Rotonda di Linguistica Storica*, Università Ca' Foscari di Venezia, 14–15 giugno 1996. Niemeyer, Tübingen. 67–76.
- Wright, Roger (1982), *Late Latin and Early Romance in Spain and Carolingian France*. Francis Cairns, Liverpool.